

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA ORQA FRONT MEHNATINING IJTIMOIY VA HUQUQIY ASOSLARI

Kurbanova Nargiz Nasirdinbekovna

University of Economics and Pedagogy, dotsent, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda orqa front mehnatining ijtimoiy va huquqiy asoslari tarixiy manbalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda urush sharoitida mehnat resurslarini safarbar etish jarayonining umumxalq xarakteri, ayollar, o‘smirlar va keksalarning ishlab chiqarishdagi o‘rni hamda mehnat munosabatlarini huquqiy tartibga solish mexanizmlari yoritilgan. Arxiv hujjatlari va statistik ma’lumotlar asosida orqa front mehnatining miqyosi va samaradorligi ochib berilib, majburiy mehnat safarbarligining ijtimoiy-huquqiy oqibatlari baholanadi. Maqolada urush yillarida qabul qilingan davlat hujjatlarining orqa front mehnatini tashkil etishdagi ahamiyati asoslab berilib, mazkur tarixiy tajribaning zamonaviy favqulodda holatlarda mehnatni huquqiy tartibga solish uchun ilmiy-amaliy ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Ikkinchi jahon urushi, O‘zbekiston, orqa front mehnati, mehnat safarbarligi, ijtimoiy munosabatlar, huquqiy asoslar, normativ-huquqiy hujjatlar.

СОЦИАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ТРУДА ТЫЛА В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Курбанова Наргиз Насирдинбековна

University of Economics and Pedagogy, доцент, кандидат исторических наук.

Аннотация

В статье рассматриваются социальные и правовые основы труда тыла в Узбекистане в годы Второй мировой войны на основе исторических источников и нормативно-правовых документов. В исследовании анализируется массовый характер трудовой мобилизации в условиях войны, роль женщин, подростков и пожилых людей в производстве, а также механизмы правового регулирования трудовых отношений. На основе архивных материалов и статистических данных раскрываются масштабы и эффективность труда тыла, даётся оценка социально-правовым последствиям применения форм обязательного труда. Особое внимание уделяется значению государственных актов военного времени в организации труда тыла и обоснованию научно-практической значимости данного исторического опыта для понимания проблем правового регулирования труда в условиях чрезвычайных ситуаций.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Узбекистан, труд тыла, трудовая мобилизация, социальные отношения, правовые основы, нормативно-правовые акты.

SOCIAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF REAR-FRONT LABOR IN UZBEKISTAN DURING THE SECOND WORLD WAR

Kurbanova Nargiz Nasirdinbekovna

University of Economics and Pedagogy, Associate Professor, Candidate of Historical Sciences

Abstract

This article analyzes the social and legal foundations of rear-front labor in Uzbekistan during the Second World War based on historical sources and normative legal documents. The study examines the mass nature of labor mobilization under wartime conditions, the role of women, adolescents, and the elderly in production, as well as the mechanisms of legal regulation of labor relations. Using archival materials and statistical data, the scale and effectiveness of rear-front labor are revealed, and the social and legal consequences of compulsory labor practices are assessed. Special attention is paid to the importance of wartime state regulations in organizing rear-front labor and to the scientific and practical significance of this historical experience for understanding labor regulation in modern emergency situations.

Keywords: Second World War, Uzbekistan, rear-front labor, labor mobilization, social relations, legal foundations, normative legal acts.

Ikkinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng murakkab va halokatli davrlardan biri bo'lib, u nafaqat harbiy harakatlar, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy hayotida ham tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Urush yillarida front ortidagi hududlarda amalga oshirilgan mehnat faoliyati g'alabani ta'minlashda hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Ayniqsa, O'zbekiston hududida orqa front mehnatining keng ko'lamda safarbar etilishi, ishlab chiqarishning qayta tashkil etilishi hamda mehnat munosabatlarining favqulodda sharoitlarga mos ravishda huquqiy jihatdan tartibga solinishi tarixiy ahamiyatga ega jarayon hisoblanadi.

1941–1945-yillarda O'zbekiston Respublikasi sobiq ittifoqning muhim agrar va sanoat bazasiga aylanishi bilan birga, millionlab evakuatsiya qilingan aholini qabul qilgan hudud sifatida orqa front vazifalarini bajarishga safarbar etildi. Bu jarayonda ayollar, o'smirlar va keksalar mehnatining faollashuvi, majburiy mehnat safarbarligi, ishlab chiqarish intizomining kuchaytirilishi hamda mehnat munosabatlarini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarning joriy etilishi ijtimoiy va huquqiy munosabatlarning o'ziga xos tizimini shakllantirdi. Mazkur holatlar orqa front mehnatini faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-huquqiy jarayon sifatida ilmiy tahlil etishni taqozo etadi.

Bugungi kunda Ikkinchi jahon urushi yillaridagi tarixiy tajribani qayta ko'rib chiqish, xususan, O'zbekistonda orqa front mehnatining ijtimoiy va huquqiy asoslarini o'rganish milliy tarixshunoslik va huquqshunoslik fanlari uchun dolzarb ahamiyatga ega. Chunki ushbu davrda shakllangan mehnat munosabatlari, huquqiy cheklovlar va ijtimoiy mexanizmlar zamonaviy favqulodda holatlarda mehnatni tashkil etish va huquqiy tartibga solish masalalarini anglashda muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda orqa front mehnatining ijtimoiy mohiyati va huquqiy asoslarini tarixiy manbalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar asosida tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tarixiy-qiyosiy, tahliliy va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi.

ASOSIY ADABIYOTLAR TAHLILI

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda orqa front mehnatining ijtimoiy va huquqiy asoslarini o'rganish masalasi tarixshunoslikda muayyan darajada yoritilgan bo'lsa-da, mazkur muammo uzoq vaqt davomida biryoqlama asosan ijtimoiy-iqtisodiy yondashuv doirasida talqin etib kelingan. Natijada orqa front mehnatini tashkil etish va boshqarishda muhim o'rin tutgan huquqiy mexanizmlar, normativ-huquqiy tartibga solish tizimi va ularning aholi hayotiga ta'siri yetarli darajada ilmiy tahlil qilinmagan. Shu bois, mavjud adabiyotlarni kompleks, tizimli va tanqidiy ruhda o'rganish mazkur tadqiqotning muhim metodologik poydevorini tashkil etadi.

Sovet davri tarixshunosligida Ikkinchi jahon urushi muammolari, jumladan, orqa front mehnati masalasi asosan umumittifoq miqyosida yoritilgan.

A.M.Samsonov, V.A.Zolotarev, P.N.Pospelov kabi tadqiqotchilarning fundamental asarlarida urush davrida mehnat resurslarini safarbar etish, ishlab chiqarish intizomini kuchaytirish va iqtisodiy salohiyatni front ehtiyojlariga bo'ysundirish masalalari keng yoritilgan. Biroq mazkur tadqiqotlarda O'zbekiston hududidagi ijtimoiy jarayonlar umumiy statistik ko'rsatkichlar fonida bayon etilib, respublika miqyosidagi huquqiy xususiyatlar va mahalliy sharoitlar yetarli darajada inobatga olinmagan. Ayniqsa, mehnatga majburiy jalb etishning huquqiy asoslari, fuqarolarning mehnat majburiyatlari va javobgarlik masalalari chuqur tahlildan chetda qolgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixshunosligida urush davri tarixiga nisbatan konseptual yondashuv o'zgarib, milliy manfaatlar va tarixiy haqiqatni tiklash tamoyillari asosida yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. R. Shamsutdinov, A. Asqarov, D. Alimuhamedovlarning ilmiy izlanishlarida O'zbekistonning urush yillaridagi iqtisodiy imkoniyatlari, orqa frontdagi mehnat faoliyati, aholi ijtimoiy ahvoli va demografik jarayonlar milliy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Ushbu tadqiqotlar urush davridagi mehnat faoliyatining ijtimoiy mazmunini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi, biroq huquqiy tartibga solish mexanizmlari ko'proq tavsifiy darajada yoritilgan.

Front orti mehnatining ijtimoiy jihatlarini, xususan, ayollar, o'smirlar va keksalar mehnatidan foydalanish masalalari N. Jo'rayev, S. Qodirov kabi olimlar tadqiqotlarida keng aks etgan. Ushbu ishlarda urush yillarida gender va yosh omilining mehnat jarayoniga ta'siri, ijtimoiy moslashuv va mehnat munosabatlaridagi o'zgarishlar ijtimoiy tarix nuqtayi nazaridan tahlil qilingan bo'lib, ular mazkur tadqiqot uchun muhim nazariy va empirik manba bo'lib xizmat qiladi.

Huquqiy jihatdan esa urush yillarida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar asosiy manbalar sirasiga kiradi. SSR Ittifoqi Oliy Soveti Prezidiumining 1941-yil 26-iyundagi "Ish vaqtini uzaytirish va mehnat intizomini kuchaytirish to'g'risida"gi Farmoni, 1942-yil 13-fevraldagi "Mehnatga majburiy jalb qilish choralari to'g'risida"gi qarorlari orqa front mehnatini huquqiy jihatdan tartibga solishda muhim rol o'ynagan. Mazkur hujjatlar orqali fuqarolarning mehnat majburiyatlari, ish vaqtining uzaytirilishi, mehnat intizomini buzganlik uchun javobgarlik choralari belgilangan bo'lib, ular SSSR Qonunlari va Farmonlari to'plamida rasmiy nashr etilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi fondlarida saqlanayotgan hujjatlar mehnat safarbarligi bo'yicha buyruqlar, viloyat va tuman ijroiya qo'mitalari qarorlari, statistik hisobotlar va tushuntirish xatlari tadqiqotning muhim empirik asosini tashkil etadi. Ushbu arxiv materiallari orqa front mehnatini tashkil etishning real mexanizmlari, huquqiy normalarning amaliyotdagi ijrosi va mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatini yoritib beradi.

Mazkur tadqiqotda tarixiy jarayonlarni xolis, tizimli va ilmiy asosda yoritish maqsadida umumilmiy va maxsus tarixiy metodlar majmuasidan foydalanildi. Tarixiylik va mantiqiylik metodlari orqa front mehnatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini davriy ketma-ketlikda tahlil qilish imkonini berdi hamda mazkur jarayonlarning sabab-oqibat bog'liqligini aniqlashga xizmat qildi.

Tarixiy-qiyosiy metod yordamida O'zbekistondagi orqa front mehnatini huquqiy jihatdan tartibga solish tajribasi boshqa ittifoq respublikalari bilan solishtirilib, umumiy va xos jihatlar aniqlab berildi. Tizimli va tahliliy yondashuv esa ijtimoiy va huquqiy omillarning o'zaro bog'liqligini ochib berish, mehnat munosabatlaridagi o'zgarishlarni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish imkonini yaratdi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish metodi orqali urush yillarida qabul qilingan

qonunlar, farmonlar va qarorlarning mazmun-mohiyati, ularning aholi mehnat faoliyatiga ta'siri hamda huquqiy oqibatlari o'rganildi. Arxiv hujjatlari bilan ishlashda manbashunoslik tahlili qo'llanilib, hujjatlarning kelib chiqishi, ishonchliligi, tarixiy sharoiti va ilmiy ahamiyati aniqlashtirildi. Mazkur metodologik yondashuvlar majmui tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi va xulosalarning ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi.

Mazkur tadqiqot natijalari Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston aholisining orqa frontdagi mehnati nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki huquqiy jihatdan ham qat'iy tartibga solinganini ko'rsatadi. Arxiv hujjatlari, normativ-huquqiy aktlar va statistik ma'lumotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, urush yillarida mehnat safarbarligi umumxalq xarakteriga ega bo'lib, jamiyatning barcha qatlamlari ushbu jarayonga jalb etilgan.

1-jadval.

**1942–1944-yillarda O'zbekistonda orqa front mehnatida
qatnashgan aholi tarkibi (foiz hisobida)**

Mehnatkashlar guruhi	Ulushi (%)
Ayollar	53–55 %
O'smirlar (14–17 yosh)	18–20 %
Keksalar (55 yoshdan yuqori)	10–12 %
Boshqa toifa	13–15 %

Front orti mehnatining miqyos va tarkibini arxiv manbalari asosida aniqlanishicha, 1941–1945-yillarda O'zbekiston hududida sanoat, qishloq xo'jaligi va mudofaa obyektlarida millionlab aholi mehnat qilgan. Erkaklarning asosiy qismi frontga safarbar etilganligi sababli ishlab chiqarishda ayollar, o'smirlar va keksalarning ulushi keskin oshgan. Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, urush yillarida ayollar asosiy ishlab chiqaruvchi kuchga aylangan. Bu holat nafaqat ijtimoiy zarurat, balki huquqiy mexanizmlar orqali ham mustahkamlangan.

Front orti mehnatining huquqiy asoslari va ularning amaliy ijrosi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, orqa front mehnati qat'iy normativ-huquqiy hujjatlar asosida boshqarilgan. Xususan, 1941-yil 26-iyunda qabul qilingan "Ish vaqtini uzaytirish va mehnat intizomini kuchaytirish to'g'risida"gi Farmon ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga qaratilgan bo'lib, ish vaqti 10–11 soatgacha uzaytirilgan. Shuningdek, 1942-yil 13-fevraldagi "Mehnatga majburiy jalb qilish choralari to'g'risida"gi qaror asosida mehnatga layoqatli shaxslarning davlat ehtiyojlari uchun majburiy mehnat faoliyatida ishtiroki belgilangan. Ushbu hujjatlar orqa front mehnatini huquqiy jihatdan qonuniylashtirib, mehnat intizomini buzganlik uchun jinoiy va ma'muriy javobgarlik choralari nazarida tutgan.

Ishlab chiqarish samaradorligi va mehnat natijalari. Tahlil qilingan statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston urush yillarida front uchun paxta, oziq-ovqat va sanoat mahsulotlari yetkazib berishda muhim rol o'ynagan. Quyidagi diagramma mazmuni bunga yaqqol dalildir.

Muammolar va tarixiy-huquqiy baho. Tadqiqot natijalari bilan bir qatorda, orqa front mehnatining muayyan muammoli jihatlari ham aniqlandi. Jumladan, majburiy mehnat shakllarining keng qo'llanilishi, ish vaqtining keskin uzaytirilishi va mehnat sharoitlarining og'irligi aholi ijtimoiy ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Huquqiy jihatdan ushbu chora-tadbirlar urush sharoitida oqlangan bo'lsa-da, inson huquqlari nuqtayi nazaridan ziddiyatli jihatlarga ega bo'lgan. Shu bilan birga, arxiv hujjatlari orqa front mehnati davlat tomonidan qat'iy nazorat qilinganini, normativ-huquqiy hujjatlar orqali uning ijrosi ta'minlanganini ko'rsatadi. Bu esa O'zbekiston xalqining fidokorona mehnati tasodifiy emas, balki huquqiy jihatdan puxta tashkil etilgan tizim mahsuli bo'lganini anglatadi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalari Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda orqa front mehnati g'alabani ta'minlashda hal qiluvchi omillardan biri bo'lganini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Arxiv hujjatlari, normativ-huquqiy aktlar va statistik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, urush sharoitida mehnat resurslarini safarbar etish jarayoni umumxalq xarakteriga ega bo'lib, jamiyatning barcha qatlamlari ayollar, o'smirlar va keksalar faol ishtirok etgan. O'zbekiston hududi yirik agrar va sanoat bazasiga aylangan holda, front ehtiyojlarini qondirishda muhim strategik rol o'ynagan. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, orqa front mehnati faqat ijtimoiy-iqtisodiy zarurat natijasi bo'lib qolmasdan, balki qat'iy huquqiy mexanizmlar asosida tashkil etilgan murakkab ijtimoiy-huquqiy tizim sifatida shakllangan. SSSR Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlar ish vaqtining uzaytirilishi, mehnat intizomini kuchaytirish hamda majburiy mehnat safarbarligini huquqiy jihatdan mustahkamlab, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, ushbu huquqiy choralar aholi uchun jiddiy ijtimoiy yuk va ma'lum darajadagi huquqiy cheklovlarni ham keltirib chiqargan.

Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston xalqining orqa frontdagi fidokorona mehnati tarixiy zarurat, davlat tomonidan belgilangan huquqiy majburiyatlar va yuksak vatanparvarlik ruhining uyg'unligi asosida amalga oshirilgan. Ushbu tarixiy tajriba nafaqat milliy tarixshunoslik uchun muhim ilmiy xulosalar beradi, balki zamonaviy favqulodda holatlarda mehnatni tashkil etish va huquqiy tartibga solish masalalarini anglashda ham muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Самсонов А.М. Великая Отечественная война Советского Союза. – М.: Наука, 1975. – С. 412.
2. Золотарев В.А. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1983. – С. 368.
3. Пospelов П.Н. История Великой Отечественной войны Советского Союза. – М.: Политиздат, 1965. – С. 540.
4. Shamsutdinov R. O'zbekiston Ikkinchi jahon urushi yillarida. – T.: Sharq, 1995. – B. 256.
5. Asqarov A. O'zbekiston tarixi. XX asr. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 312.
6. Alimuhamedov D. Ikkinchi jahon urushi va O'zbekiston. – T.: Fan, 2010. – B. 198.
7. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 496.
8. Qodirov S. O'zbekistonda urush yillaridagi ijtimoiy jarayonlar. – T.: Fan va texnologiya, 2011. – B. 184.
9. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1945 гг. – М.: Юридическая литература, 1946. – С. 620.
10. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'R MDA). 837-fond, 32-ro'yxat, 14-yig'majild.